

Володимир СЕРГІЙЧУК, д-р іст. наук, проф.

ORCID ID: 0009-0003-9255-8086

e-mail: iep@ukr.net

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ У ТАЄМНИХ ДОКУМЕНТАХ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ

Вступ. Максим Рильський – видатний український поет, творчість якого склалася в умовах жорстокого ідеологічного тиску радянської влади. У статті досліджується його життєвий і творчий шлях, зокрема періоди підозр і репресій через нібито націоналістичні настрої, а також вимушена конформність у рамках соціалістичного реалізму.

Методи. Під час дослідження було використано методи аналізу, синтезу, узагальнення, порівняльно-історичний та описовий методи.

Результати. Аналізуються архівні документи, що свідчать про постійний контроль спецслужб та ідеологічні конфлікти навколо його творчості. Особлива увага приділяється впливу політичної ситуації на художні та публічні виступи поета, його позиції під час Другої світової війни, а також ідеологічної критики з боку радянських діячів.

Висновки. На основі архівних матеріалів розкривається громадянська мужність і творчий геній Рильського, який, незважаючи на зовнішній тиск, зберігав національну ідентичність і значний внесок у розвиток української літератури ХХ століття.

Ключові слова: Максим Рильський, українська література, репресії, націоналізм, соціалістичний реалізм, радянська ідеологія, Друга світова війна, творчість, архіви, ідеологічна критика.

Вступ

Видатний український поет Максим Рильський ще змалку подавав великі надії на розвиток свого природного таланту. Наш геніальний композитор Микола Лисенко, побачивши його семирічним, висловився однозначно: "Славненьке хлопчисько, прудке, гостре й розумне". Про цю зустріч Максим Рильський згадає 9 травня 1942 року на урочистому засіданні української творчої еліти в Уфі, присвяченому 100-річчю від дня народження Миколи Лисенка (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 23, Спр. 91, Арк. 24).

Його, як багато інших талановитих українців, більшовицька влада перед взяттям Києва гітлерівцями не залишить в окупації,

а вивезе за тисячі кілометрів від рідної землі, де змушуватиме працювати на себе. Бо знала, що його вільне слово в Україні працюватиме в ім'я майбутнього українства, розвінчуватиме злочини москви проти його нації. Адже за міжвоєнний період у таємних архівах вже нагромадилось чимало свідчень про його справжнє внутрішнє ество патріота рідного народу.

Методи

Під час дослідження було використано методи аналізу, синтезу, узагальнення, порівняльно-історичний та описовий методи.

Результати

У січні 1928 року стало відомо, що серед тих українських літераторів, які відмовляються грати під музику російської компартії, визначився і Максим Рильський. Справа в тому, що від нього вимагали дати "гідну" відповідь на статтю Євгена Маланюка у львівському "Літературно-науковому вістнику", де були схвальні відгуки про його творчість. Однак, Максим Рильський, як зазначається в таємному донесенні чекістів, "на пропозицію відповідних організацій, написав у віршованій формі відповідь, але настільки туманну (в очах більшовицької влади, зрозуміло. – В. С.), що вона не пропущена. Іншої ж відповіді він писати не хоче, мотивуючи це тим, що формально він своє зробив" (Даниленко (Упоряд.), 2012, с. 459).

Треба зазначити, що Максима Рильського влада запідозрила і в діяльності "Спілки Визволення України" (Даниленко (Упоряд.), 2012, с. 559, 560). Очевидно, підставою для цього послужило чергове таємне донесення ДПУ УСРР, в якому зазначається, що "в українських колах Харкова наголошується те, що під протестами київських учених (проти СВУ. – В. С.) немає підписів Грушевського, Могилянського, Рильського та ін." (Даниленко (Упоряд.), 2012, с. 616).

Така обставина, зрозуміло, зіграла зле з Рильським, що обернулося його арештом у 1931 році. Переконавшись після кількомісячного ув'язнення в безперспективності свого майбутнього творчого життя за умов "неусвідомлення" високої мети так званого соціалістичного реалізму, поет змушений був наступити на горло своїй пісні, вимучуючи "Декларацію обов'язків поета і громадянина":

*Муши ти знати, з ким
Виступаєш у лаві,
Муши віддати їм
Образи й тони яскраві!*

Подібна поезія, з якої складалася нова збірка "Знак терезів" (1932), була прийнятна для більшовиків. "В цій книзі, – писав Леонід Новиченко, – поет вперше недвозначно і чітко заявив, що ставить свою творчість на службу комунізму, твердо звернувся до великих соціальних питань сучасності і розв'язав їх, як висловились би деякі критики, «в основному правильно»" (Новиченко, 1941, с. 53).

Але цього "в основному" було недостатньо для москви, поетові необхідно було ще зважитися й на такі рядки:

*Слово Сталіна між нами,
Воля Сталіна між нас.*

А коли в його поезії з'являються несподівано й для нього самого твердження, що "Моя батьківщина – це Леніна клич, Це Сталіна голос", то це на певний час дало йому своєрідну відлигу в стосунках з владою. Взявши поета під невиспний контроль, вона сподівалася, що вже запрягла його в свого ідеологічного воза назавжди. Тим паче, що в листопаді – грудні 1941 року Максим Рильський пише вірш "Москва":

*Серце народів, мозок землі,
Всім вона рідна, хто вільний і смілий.
Вражі об неї щербляться шаблі,
В порах напасники падають злі,
Чорні під нею розсиплються сили.
Так ми, братове, збирались не раз
В дружній розмові і в дружньому ділі,
Там обіймав Україну Кавказ,
Там наших співів гранився алмаз,
Там наші думи росли буйнокрилі.
Там правдолюбця – Толстого сліди,
І Грибоєдова сміх невгасимий,
Там Маяковський єдиний завжди,
З Пушкіним стрівсь – весняної води
Бурний потік із валами морськими.*

*Там непогасний свободи рубіж
Світові світить крізь ніч пурпурово,
Там осереддя всіх рік і долин,
Кожен там рідний, хто вольності син,
Гролом лунає там Сталіна слово.*

*Хай же наш клич над поля снігові
Лине, єднає родину велику,
Хай усі люди почують живі,
Що не упасти ніколи Москві,
Нашому серцю не вмерти довіку!*

Тому саме йому 19 червня 1942 року було доручено виступити на антифашистській сесії АН УРСР в Уфі з доповіддю "Література у боротьбі з фашизмом" (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 23, Спр. 91, Арк. 103).

Враховуючи те, що 46 українських письменників, працівників науки й мистецтва, що були евакуйовані до Уфи, перебували на оперативному обліку НКВС-НКДБ, зрозуміло однозначно: в таємних донесеннях цих органів не раз звучало й прізвище тогочасного керівника українських письменників. Скажімо, в доповідній тимчасово виконуючого обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР Савченка від 23 серпня 1942 року зазначається: "Поет Максим Рильський, обговорюючи в колі письменників становище, яке склалося, говорив: «...Становище на півдні, безумовно, дуже важке. З одного боку ворог сконцентрував там великі сили, а з іншого боку погано розвинуті комунікації не дають нашому командуванню маневрувати. Як би не важко переживати це, але я все ж таки вірю і сподіваюся, що досить швидко німецька сволота буде тікати назад на захід»" (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 23, Спр. 125, Арк. 2).

Природно, що більшовицькі спецслужби намагалися в'янути власне стосунки і між самою українською творчою елітою, що опинилася в Уфі. В одному з донесень наголошується на висловлюваннях академіка архітектури Заболотного, в котрих характеризується і Максим Рильський: "...Взагалі Тичина і Рильський не подобаються мені. Вони пристосуванці. Перед від'їздом Рильського до Москви я багато говорив з ним, я все висловив йому. Довго він слухав і в кінці-кінців погодившись зі мною, сказав: «Правда», і все ж поїхав до Москви" (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 23, Спр. 125, Арк. 12).

Восени 1942 року, коли гітлерівці стояли вже під Сталінградом, москву цікавило, як українські вчені й письменники оцінюють ситуацію. Щодо позиції Максима Рильського, то джерело більшовицьких спецслужб доносило: "...Надії на другий фронт слабкі. Якщо цієї весни ми мали світлі надії на повернення, то наступної весни таких надій уже мабуть не буде. Думаю, Уфа проковтнула нас з розрахунком не на один рік" (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 23, Спр. 125, Арк. 24).

Можливо, тепер обережна поведінка Максима Рильського зіграла свою роль і тоді, коли в грудні 1942 року в москві вирішувалося питання про його призначення директором Інституту академічної творчості. Попередньо відділ кадрів ЦК КП(б) У, який перебував там же, давав згоду на таку ухвалу Президії АН УРСР (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 23, Спр. 125, Арк. 75).

Невдовзі його рекомендують і на відповідального секретаря Спілки радянських письменників України, в цьому статусі він узгоджує переїзд її президії та літературно-мистецьких журналів до москви (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 23, Спр. 44, Арк. 26, 27).

З огляду на його популярність як поета Рильському було доручено підписати телеграму подяки українським організаціям Америки за збір одягу для населення звільнених районів УРСР (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 23, Спр. 537. – Арк. 11).

У вересні 1943 року Максима Рильського попередньо включили також до складу делегації українських діячів мистецтва й культури, яка мала відвідати Канаду, США й Латинську Америку з метою організації антифашистських мітингів, пропаганди української музики й пісні та збору коштів для допомоги жертвам гітлерівської окупації України (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 23, Спр. 537, Арк. 12).

На ювілейній сесії АН УРСР в Уфі Максим Рильський виступив з доповіддю "Український народ в дні вітчизняної війни". Як зазначається в архівному документі, "Доповідач детально розповів про бурхливе господарське й культурне зростання України за роки радянської влади, про прекрасних людей нашої країни. Доповідач розповів про грандіозну епопею переведення української промисловості на схід, про нові трудові подвиги Семиволоса, Сорокового, Завертайла і багатьох інших радянських патріотів. Культура, наука, мистецтво України мобілізували всі свої сили на розгром

ворога. Доповідач дає аналіз творчої праці українських учених, письменників, артистів, згуртованих однією думкою, одним стремлінням звільнити радянську землю від фашистської нечисті" (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 23, Спр. 84, Арк. 83).

Саме Максиму Рильському доручають виступити і на Загальних зборах АН УРСР у Москві 12 листопада 1943 року з доповіддю "Київ в історії України", присвячену звільненню столиці УРСР від гітлерівських загарбників. Цей виступ був надрукований у газеті "Радянська Україна" 10 грудня того ж року. І лише тоді більшовицький ідеолог Кость Литвин, прочитавши її, спохватився, бо, мовляв, "у цій промові т. Рильський допустив неправильне висвітлення питань історії України" (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 70, Спр. 6, Арк. 17).

Почувши про цей виступ Максима Рильського тільки напередодні, Литвин обурився, що в ньому позитивно оцінено таких славних синів українського народу, як Володимир Антонович, Орест Левицький, Олександр Лазаревський, тому він сподівався, що "цей екскурс в минуле також допоможе йому позбавитися одного порока – не зараховувати їх до блискучих представників української історичної науки", тим паче Михайла Грушевського, "якого т. Рильський оцінює як видатного історика, а його «Історію України–Руси» – монументальним твором" (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 70, Спр. 6, Арк. 19).

У зв'язку з цим один з ідеологічних церберів – Ф. Єневич 10 березня 1944 року готує закриту рецензію на згаданий виступ Рильського. Там є й такі слова: "Об'єктивний смисл твердження Рильського полягає в тому, що він легалізує відому тезу українських націоналістів про те, що українська культура є творцем російської культури, що російська культура започаткована від української і є її продовженням" (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 70, Спр. 266, Арк. 3).

Ця 9-сторінкова доповідна Ф. Єневича викликала до життя і відповідну 9-сторінкову записку Леоніда Новиченка, який з перших же рядків свого писання робить ось такий вердикт про згаданий виступ: виступ "просякнутий націоналістичною концепцією, згідно з якою Рильський бачить в історії України тільки боротьбу за національну незалежність – боротьбу, яка відбувалася, з точки зору автора, українською козацькою

старшиною, поміщиками, буржуазією – і замовчує про боротьбу трудящих мас українського народу, за братерської підтримки великого російського народу, за своє соціальне й національне визволення" (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 70, Спр. 266, Арк. 10).

А щодо нищівної рецензії промови М. Рильського, то Л. Новиченко заявляє: "Критика Ф. Єневича в основному правильна, але поверхова й неповна" (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 70, Спр. 266, Арк. 16).

Цю позицію М. Рильському будуть нагадувати і після війни. Виступаючи на загальних зборах письменників Києва 27 серпня 1946 року секретар ЦК КП(б)У Литвин, заявивши, що перший том "Історії України" є єдиним підручником, за яким вивчають минуле України, а тому, мовляв, "буржуазно-націоналістичні помилки цього тому безумовно вплинули на ряд наших товаришів, і треба прямо сказати, шанованих партією і народом, авторитетних письменників. А раз так, то звідси стає зрозумілим, чому в ряді творів наших письменників починають одержувати відображення погляди Грушевського з цілого ряду питань" (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 70, Спр. 266, Арк. 17).

Зрештою, це призвело і до спеціальної статті в газеті "Радянська Україна", де буде продовжуватися визначена ЦК КП(б)У лінія щодо оцінки творчості Максима Рильського. У редакційній статті "За ідейну чистоту, за більшовицьку партійність української радянської літератури!" буде вкраплений і такий абзац: "Так, М. Рильський, колишній активний учасник націоналістичної літературної організації «неокласиків», не порвавши з націоналістичною ідеологією, писав твори, що були відірвані від сучасності, ігнорували боротьбу українського народу за побудову нового, соціалістичного суспільства, були позбавлені свідомості і почуття національної гордості, не показували нової соціалістичної суті Радянської України, ігнорували ідеї більшовицької партії. М. Рильський у своїх творах висловлював антинародні націоналістичні погляди, всіляко вихваляв реакційних націоналістичних діячів типу Антоновича, Науменка, Русова та інших, в прикрашеному вигляді зображував старий поміщицький лад, намагався відродити реакційну теорію «мистецтва для мистецтва»" (Радянська Україна, 1947, 27 листопада).

Але буде підготовлена й окрема стаття Ф. Єневича з розгорнутою критикою Максима Рильського за його націоналістичні ухили. До речі, її заголовок був виправлений в ЦК КП(б)У – з "Про ідеологічні помилки" – на "націоналістичні помилки" (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 70, Спр. 6, Арк. 2). До першого варіанту додавалася і така записка когось з цековських працівників: "Два варіанти статті з резолюціями Л. М. (Кагановича. – В. С.) повернуті т. Митницькому разом з газетою за 2/Х" (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 70, Спр. 6, Арк. 1).

Прояви українського націоналізму в творчості Максима Рильського побачив і Микола Бажан, котрий одним з перших відгукнувся на вже згадану погромну статтю Ф. Єневича. При цьому Бажан наголошує, що нібито "і в формі поетичних творів, і в формі доповідей чи статей на історичні теми М. Рильський викладає націоналістичні концепції, викладає їх послідовно і систематично. Що це так, доводять і такі його поетичні твори, як «Мандрівка в молодість», «Київські октави» тощо, і його історичні писання, починаючи від такої його статті, як «Шевченкові роковини» (Уфа, 1942 рік), аж до його передмови до I тома «Поезій» (1946 рік). Що М. Рильський скрізь тут стоїть на позиціях, чужих радянському світогляду, виразно свідчить його доповідь «Київ в історії України», виголошена в 1943 році на урочистих зборах Академії наук УРСР і тоді ж опублікована в пресі. В ній М. Рильський, даючи широкий огляд ролі Києва в історії України з прадавніх часів аж до наших днів, досить послідовно проводить звичайний для українського буржуазного націоналізму погляд на історію України як на боротьбу за національні ідеї, уникаючи говорити про процеси класової боротьби в історії Києва і України". Згідно з цим антимарксистським націоналістичним поглядом трактує М. Рильський українське козацтво, вбачаючи в ньому позакласову вирішальну силу в історії України, не бачачи в ньому класового поділу, класових суперечностей, ігноруючи роль народних мас, рухів пригнобленого селянства (Радянська Україна, 1947, 13 грудня).

Зрозуміло, що в погромі свого колеги Микола Бажан не міг обминути того, що, мовляв, "вельми скупо говорить М. Рильський про прогресивне, рятівниче значення приєднання України до Росії, як і взагалі уникає великої та значущої теми про тісні

взаємини і благотворний вплив передової російської культури на культуру українського народу". Дістається Максиму Рильському з-під пера Бажана і за ігнорування ленінського положення про "дві культури в українстві" і прихильність до концепції "єдиного потоку", водою якого "намагається омити і таких українських буржуазних діячів і «вчених», як В. Антонович, О. Лазаревський, О. Левицький", "майже апологетично говорить він про М. Грушевського".

Особливо переймається Бажан тим, що в згаданій доповіді "М. Рильський оголошує все XIX і початок XX століття на Україні «процесом великого національного відродження», цим самим ідеалізуючи націоналістичний рух української буржуазії" (Радянська Україна, 1947, 13 грудня).

А все це та інші нібито недоліки творчості Максима Рильського дають підставу заявити Бажану на догоду Кагановичу та його оточенню, що "не порвавши остаточно з поглядами українського націоналізму, М. Рильський свої твори, написані в період його перебування в буржуазно-націоналістичній літературній організації «неокласиків», старанно перевидав у 1946 році. В передмові до цих творів він не криється з своїми націоналістичними поглядами і розсипається в компліментах на адресу буржуазного історика-расиста Антоновича, запеклого петлюрівця Науменка, Русова, і інших подібних людців. М. Рильський показує минулі жахливі поміщицько-капіталістичні часи в прилизаному вигляді, вихваляє і підфарбовує їх. Просовує реакційну ідею «мистецтва для мистецтва»".

Не може простити Бажан Максиму Рильському і того, що він у своїй поемі "Слово про рідну матір" "ні слова не говорить про такий знаменний факт, як приєднання України до Росії, спільну боротьбу українського народу з російським народом проти царської монархії експлуататорів".

Дискусія і висновки

З усього видно, компартійна влада не могла пробачити М. Рильському його відмову в написанні протесту в роки війни проти вимог української громади Канади, яка вимагала від свого уряду, аби той добивався відродження незалежної від Москви Української держави. Такі протести від імені академіка Олександра Богомольця й поета Павла Тичини радянська преса

опублікувала, а подібний документ за підписом Максима Рильського так і не з'явився в світ.

Ще один ідеологічний наїзд на М. Рильського був пов'язаний з підготовкою спеціальної книги на 800-річчя Москви. Тоді СРПУ підготувала альманах "Слава Москві". Однак 2 вересня 1947 року начальник управління пропаганди ЦК КП(б)У Назаренко доповідає першому секретареві Кагановичу, що письменники поставилися до створення цього збірника формально. Мовляв, "до книги включені твори українських письменників про Москву, Леніна, Сталіна – вірші, оповідання, уривки з п'єс, написані й надруковані в минулі роки, а багато – ще до війни. Нових творів, спеціально присвячених 800-річному ювілею Москви в збірнику немає. Передмова, написана М. Рильським, аполітична..." (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 70, Спр. 636, Арк. 1).

Цеківський апарат не усвідомив того, настільки Максиму Рильському доводилося мучитися, щоб справді вистраждати ту передмову, особливо ж її останній абзац: "Це ж тут, у Москві, живе й творить на благо народу, во ім'я грядущого сьйва Комунізму найкращий друг радянської літератури, що пильним всеосяжним оком стежить за її рухом і зростанням, скеровує її в правильне русло, окриляє і надихає, – найбільша людина нашої епохи, вождь і вчитель – Йосиф Сталін!

Слава Москві, слава народові, Слава Сталіну!" (ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 70, Спр. 636, Арк. 8).

Це лише деякі епізоди з нелегкого творчого життя Максима Рильського, які відклялися в "спецхранах" комуністичної партії. Уважне вивчення комплексу колись таємних архівів дає можливість по-справжньому оцінити громадянську мужність і творчий геній видатного українця, проявлений у найскладніших обставинах ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (ЦДАГОУ), Київ, Україна.

Даниленко, В. М. (Упоряд.). (2012). *Українська влада і інтелігенція: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр.* Темпора.

Новиченко, Л. (1941). *Повість про поета. Лірика М. Рильського.* Радянський письменник.

REFERENCES

Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies (CSAUAS), Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Danylenko, V. M. (Comp.). (2012). *Ukrainian authorities and intelligentsia: Reports of the secret department of the USSR State Security Service, 1927–1929*. Tempora [in Ukrainian].

Novychenko, L. (1941). *A Story About a Poet. The Lyrics of M. Rylsky*. Soviet Writer [in Ukrainian].

Отримано редакцією збірника / Received: 23.05.25

Прорецензовано / Revised: 19.06.25

Схвалено до друку / Accepted: 02.09.25

Volodymyr SERHIICHUK, DSc (Historical), Prof.

ORCID ID: 0009-0003-9255-8086

e-mail: iep@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MAKSYM RYLSKY IN THE SECRET DOCUMENTS OF THE BOLSHEVIK GOVERNMENT

Background. *Maksym Rylsky was an outstanding Ukrainian poet whose work was shaped by the harsh ideological pressure of Soviet rule. This article examines his life and creative path, particularly the periods of suspicion and repression due to his alleged nationalist sentiments, as well as his forced conformity within the framework of socialist realism.*

Methods. *During the study, the methods of analysis, synthesis, generalisation comparative-historical and the descriptive methods were used.*

Results. *Archival documents are analysed that testify to the constant control of the special services and ideological conflicts surrounding his work. Particular attention is paid to the influence of the political situation on the poet's artistic and public performances, his position during the Second World War, and ideological criticism from Soviet officials.*

Conclusions. *Based on archival materials, the civic courage and creative genius of Rylsky are revealed, who, despite external pressure, preserved his national identity and made a significant contribution to the development of Ukrainian literature in the 20th century.*

Keywords: *Maksym Rylsky, Ukrainian literature, repression, nationalism, socialist realism, Soviet ideology, World War II, creativity, archives, ideological criticism.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.